

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Мариян Стоядинов

Православен богословски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”

относно дисертационен труд за присъждане на научна и образователна степен „доктор“ на Любомира Рангелова Стефанова, Богословски факултет на СУ „Св. Климент Охридски”

Тема на предложения труд:

Учението за образа и символа в трактатите от Ареопагитския корпус

Предложената за рецензия докторска дисертация е посветена на темата образа и символа в едни от най-често коментирани текстове в патристическата традиция на Църквата, а също и в съвременното богословие. Темата е синтетична, като не остава само при текста и неговите коментатори, а прекрачва в сетивно-осезаемия свят на църковното изкуство, като своеобразен херменевтичен ключ за текста (и обратно). Това е смел подход, за който както докторантът, така и научният му ръководител, заслужават да бъдат поздравени *a priori*.

Данни за докторантурата, дисертацията, автореферата и публикациите

Любомира Стефанова е докторант по Християнска философия от януари 2017 г. Както обучението ѝ, така и финализирането на процедурата, е съобразено с нормативните изисквания.

Текстът на дисертацията е в обем от 322 стр. и е разпределен в *предговор, увод, три основни глави, заключение, библиография и*

приложения (стр. 313-322). Стилът на писане е ясен и напълно съответства на нивото, което се очаква за докторска дисертация. Бих препоръчал изворите, обособени в Библиографията като *Издания на други християнски автори*, да се цитират не посредством разнородни преводи, а по една или две библиотечни серии – примерно PG/PL или ВЕПЕС. При цитирането на български (и не само) преводи от критични издания добра практика е посочването на преводача.

Авторефератът е съставен като синтезиран вариант на дисертацията и дава представа за качествата на основния текст.

Научните публикации на Любомира Стефанова са в рамките на изисквания от закона обем, като четири от посочените посочени статии, публикувани в различни сборници, са свързани с темата на нейната дисертация.

Коментар върху съдържанието, изграждането и защитата на тезата

Тезата, която Любомира Стефанова формулира, в обобщен вид се свежда до следното: „В Ареопагитското учение понятието “образ“ има особен статут, който изразява проявата на енергията като аспект от Божествената същност в иманентния свят.” Тезата бива градена с помощта на три специфични отличавания: на образ от символ; на специфичното в Псевдо-Дионисиевия подход от неоплатоническия; на образите-парадигми като динамични реалности от възможните статични интерпретации на Божия промисъл в света. Изграждането на тази теза, както и отстояването ѝ, не биха били възможни без задълбочен прочит на трактатите от корпуса, а също и без познаването на изследователската традиция, базирана върху тези текстове. В това отношение Любомира Стефанова се справя много

добре, което личи както в работата ѝ с изворните текстове, така и от раздела, посветена на актуалните критични изследвания. В контекста на последното прави впечатление отсъствието на Лосев (освен коментара върху Прокъл), чиито приноси, според скромното ми мнение, заслужават най-малкото споменаване.

Всяка от главите стъпаловидно приближава читателя към заявената от докторанта цел, като първата – *Ареопагитското учение за образа в православната традиция* (стр. 36-121) – и втората – *Ролята на символа като динамичен образ* (стр. 122-213) – са съсредоточени върху текстовете (като „обект на изследването” – *АР*, стр. 5) и тяхната интерпретация, докато третата глава, посветена на *Ареопагитската традиция и образно-символните представи в християнското изкуство* (стр. 220-285) разгръща изводите от първите две в практическата им рецепция и интерпретация в християнското изкуство.

Първа глава може да бъде разглеждана и като самостоятелно изследване, и като предговаряща. На лице е както внимателно вглеждане в детайла, на ниво етимология и семантика на понятието „образ”, така и препратки към богословието на иконата, синтезирано по времето на иконоборческа криза и непосредствено след това. Би било удачно в тази част от изследването да има място и една църковно-историческа пропеедвтика, посредством която да се очертаят, макар и не в детайли, специфичните исторически предизвикателства пред богословския ум на отците. Нямам предвид въпроса за авторството на *Ареопагитиките*, на което докторантът обръща внимание, а на факта, че светоотеческите свидетелства от 8. и 9. век не просто надграждат *Ареопагит*, но и полемизират с иконоборческата интерпретация на образа. В този смисъл, поне за мен, би бил интересен въпросът за отношението към Псевдо-Дионисий и от другата страна в тази полемика. Беглото споменаване на

случая с монофизитски настроените епископи на Константинополския събор през 532-533 г. е уместно, но не е достатъчно (с. 222). Позоваването на източник в случая е задължително.

Втората глава от дисертацията е посветена на символа като динамичен образ и „веригите от символи, чрез наслагването на образи, преминаващи от иманентния към трансцедентния свят, което по същество представлява осъществяване на Божествената теургия или процеса на възхождение към духовно единение с Бога” (стр. 124). Темата за символа у Ареопагитския корпус е една от най-ангажиращите интереса на изследователите. В богословското осмисляне на тайнствата, макар и облечено в езическата мистериална лексика, авторът на корпуса постига синтез, в който темата за образа се съдържа имплицитно. Любомира Стефанова развива линията от предходната глава, като коментира символа като наслагване на образи. Тази глава прехвърля мост към третата, в която *Ареопагитската традиция* е разглеждана в контекста на *образно-символните представи в християнското изкуство*.

Третата глава по същество свежда изводите от предходните две до осъществяването им в основна плана на християнското изкуство. Може да се каже, че тя е „най-синтетичната”, разглеждайки последователно изобразителните паралели в ранната иконография, епифанийните сфери и мандорли в църковната живопис, и композицията във вътрешноцърковната иконографска програма. Едва в тази част от изследването е отделено, място на догматическите спорове, свързани с иконопочитанието. Недоумение поражда само твърдението: „Ареопагитските трактати се оформят във време на догматически спорове, в които след дългия иконоборчески период изкрystalизира Христологическото обосноваване за почитанието на иконите” (стр. 223). Ако Йоан Скитополски и Максим Исповедник коментират тези трактати доста преди 726 г., неясно остава

как трактатите се оформят „след дългия иконоборчески период”. Предполагам е въпрос на смислово или техническо разминаване, но е по-удачно да се каже, че иконологичната интерпретация на трактатите се развива интензивно едва след периода на иконоборчество. Именно с оглед последното тази трета глава заслужава повече „пространство” (поне колкото предходните). Изхождайки от дефинирания обект на изследването, главата може да бъде интерпретирана и като своеобразен *appendix*, но темите, заложи в нея, определено имат потенциал да излязат от конспективната форма.

Приложенията са много полезни. Бих препоръчал само „индексирането” им като препратки в текста.

Оценка на научните приноси

1. Съгласен съм, че за първи път у нас е направено цялостно изследване на понятията „образ“ и „символ“ в светлината на учението за йерархичния ред при Псевдо-Дионисий Ареопагит и този факт заслужава адмирации. Но националните граници отдавна не изчерпват приносния характер на научната работа. В днешно време не е толкова трудно да се следи световната богословска академична динамика в реално време и съответно приносния характер на изследването да се изтъкне върху по-мощна база. С оглед доброто познаване на изследователската традиция, което Любомира Стефанова демонстрира, това не би я затруднило. В този смисъл, смятам за удачно по-категоричното открояване на настоящата тема в съвременната дискусия върху Ареопагитския корпус.

2. На базата на формулираното като принос установяване на „отличителните характеристики на понятието „символ” в контекста на Ареопагитските идеи за съотнасянето между земното и небесното битие”

то може да бъде оценено като такова само по себе си в локални само граници. По-скоро приносен е преходът от иконичността на образа (въпреки тавтологията), неговата антиномичност и съответно – многопластовост, към новия „аспект на динамизма на символа, който се проявява не само като редуване, но и като наслагване на образи в една комплексна форма” (AP, стр. 35); оттам – преходът от образ към символ и накрая дефинирането на образното мислене като сходно с Ареопагитското учение. Именно последното считам за едно от главните достойнства на текста.

Друго, не по-маловажно достойнство на текста, е проявената способност на докторанта да работи критично и да аргументира своите тези. Поставената цел е постигната, а задачите – изпълнени.

Въз основа казаното по-горе давам положителна оценка за докторската дисертация на Любомира Рангелова Стефанова и заявявам, че ще гласувам с „ДА“ за присъждането ѝ на ОНС „доктор“ по научната специалност „Теология”.

27 април 2020, В. Търново

.....

(доц. д-р Мариян Стоядинов)